

BİBLİYOGRAFYA :

Gian Battista Toderini, *De la litterature des turcs* (trc. M. L'abbé De Cournaud), Paris 1789; Bülent Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, İstanbul 1994, s. 78; a.m.f., "Rahip Toderini ve Eseri Üstüne", *TT*, sy. 45 (1987), s. 42-44; M. Adnan Gökçen, "Toderini'nin (Lettérature Turchesca, I, ss. 222-52'deki 'Musica' Faslinin) Bir Çevirisi Üzerine Eleştirisi", *Folklor/Edebiyat*, sy. 56, Ankara 2008, s. 339-355; Ettore Rossi, "Toderini, Gian Battista", *Enciclopedia Italiana*, XXXIII, Roma 1937.



VİLDAN S. COŞKUN



Ahmet Zeki Velidi Togan

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi (1890-1970)

Türk tarihçisi.

10 Aralık 1890'da şimdiki Rusya Federasyonu'nun Başkirt Özerk Cumhuriyeti topraklarında İsterlitamak (İşimbay) kazasının Küzen köyünde doğdu. Babası Ahmedşah, annesi Ümmülhayat Hanım'dır. Hem baba hem anne tarafı eğitimi ve kültürlü bir aileden gelmekte olup kendi ifadesine göre Arapça'yı babasından, Farsça'yı annesinden öğrenmiştir. Daha sonra dayısı Habib Neccar'ın komşu köyedeki medresesine giderek Arap edebiyatı dersleri aldı; bu arada Rusça'ya başladı. Babasının kendisini evlendirip köyünde imam (molla) yapma arzusunu öğrenince Kazan'a kaçtı ve Kasımiye Medresesi'nde eğitimini tamamladı. Kazan'daki Rus şarkiyatçıları ile tanıştı. Ardından Kasımiye ve Ufa'daki Osmaniyeli medreselerinde öğretici olarak çalıştı. Zeki Velidi, bir yandan mensubu bulunduğu Başkirt toplumunun meselelerine eğilirken diğer yandan Türk tarihine merak sardı. Bu konuda sürmekte olan dar çerçeveyi (Tatarlık veya Müslümanlık) aşarak daha geniş bir Türklük anlayışını benimsedi. Kazan'daki Rus şarkiyatçılarının desteğiyle iki defa Türkistan'a araştırma gezileri yaptı. Rusya Meclisi'ndeki (Duma) mebuslara müslüman halk topluluklarının meselelerinde yardımcı olacak heyete Başkirt temsilcisi seçildi ve 1915'te Petersburg'a gitti. Orada siyasi işlerle uğraşırken bir taraftan da Rus şarkiyatçılarıyla yakın ilişki kurdu. V. V. Barthold'un yardımıyla askere gitmekten kurtuldu.

1917 Ekim İhtilâli'nden sonra Başkirt halkının uyanan ümitlerini karşılamak amacıyla siyasi hayata girdi. Başkirtler'in geleceğini, batısındaki Kazan Tatarları'yla değil doğusundaki Türkistan Kazak-Kırgız, Türkmen ve Özbek Türkleri'yle birlikte ele almayı düşünüyordu. Bundan dolayı Ka-

zanlı siyasetçilerle görüş ayrılığına düştü. Başkirt Özerk hükümetinin (Otonom Cumhuriyeti) kurulmasına öncülük etti; savaş bakanı ve ardından hükümet başkanı oldu. Rusya'daki iç savaş yıllarında çarlık generallerinin baskısına karşı Sovyetler'le iş birliği yaptı; bu yıllarda birkaç defa Lenin, Troçki ve Stalin gibi önderlerle görüştü. Fakat Başkirt hareketi burada umulan sonuca ulaşmayınca Türkistan'a çekilerek mücadelesini orada sürdürmeye karar verdi (1920). 1921'de kurulan Türkistan Millî Birliği'nin başına getirildi. Türkistan'da bulunduğu otuz aylık dönemde Basmacılar'la birlikte Bolşevik Ruslar'la mücadele etti. Öte yandan Enver Paşa gibi dışarıdan gelen Türkler'le temas kurdu. Bu arada ilmi araştırmalara ve kitâbeleri istinsah etmeye devam ediyordu.

Türkistan'daki hareket Ruslar'ın büyük kuvvetler sevketmesiyle sona yaklaşırken 21 Şubat 1923'te İran'a geçti. Meşhed'deki kitaplıkta o zamana kadar metni bilinmeyen İbn Fadlân'ın eserini buldu. Aynı yıl İran'dan Afganistan'a gitti; bir süre Herat ve Kâbil'de incelemeler yaptıktan sonra Hindistan yoluyla Türkiye'ye ulaştı. Ancak vizesi olmadığından Avrupa'ya gitmek zorunda kaldı. Bütün bu yolculuklarında yanında Fethulkadir Süleyman da (Abdülkadir İnan) bulunuyordu. On sekiz ay süren Avrupa'daki hayatında İngiliz, Alman ve Fransız ilim çevreleriyle temas kurdu. Türkiye Maarif Vekili Hamdullah Suphi'nin (Tannöver) daveti üzerine 20 Mayıs 1925'te İstanbul'a geldi, ardından Ankara'ya geçti. 3 Haziran 1925'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı oldu. Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine tayin edildi. Ankara'daki hayatı kendisini tatmin etmeyince İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde Türk tarihi muallimliğine getirildi (26 Ocak 1927). Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in başında bulunduğu Türkiyat Enstitüsü vasıtasıyla V. V. Barthold'u Türki-

ye'ye davet ettirdi. Barthold'un İstanbul'daki konferanslarında onun tercümanlığını yaptı.

1930'da Ankara'da kurulan Türk Tarih Tetkik Heyeti'ne ve sonrasındaki cemiyetin hazırladığı tarih kitabına eleştirilerek bulundu; halbuki buradaki bilgiler Atatürk'ün de onayını almıştı. Tenkitlerini 1932 Temmuzunda Türk Tarih Kongresi'nde tekrarlayınca Reşid Galib, M. Şemsettin (Günaltay) ve Sadri Maksudi (Arsal) beylerin sert tepkileriyle karşılaştı. Bunun üzerine üniversitedeki görevinden istifa ederek Viyana'ya gitti. 6 Haziran 1935'te İbn Fadlân üzerindeki doktorasını tamamladı ve Almanya'da Bonn Üniversitesi'nde çalıştı. 1938'de Göttingen Üniversitesi'ne geçti; ertesi yıl yaklaşan dünya savaşı sebebiyle Türkiye'ye dönüp 1 Eylül 1939'da yeniden İstanbul Üniversitesi'nde göreve başladı. 1944 Mayısında Turancılık hareketi içinde bulunmasından dolayı tutuklandı ve on beş ay kadar hapiste kaldı. Sıkıyönetim mahkemesinde yargılandı; önce mahkûm olduysa da Askeri Yargıtay'ın bozma kararı üzerine 1945 Ekiminde tahliye edildi ve 31 Mart 1947'de beraat etti. Üniversitedeki görevine 1948'de dönebildi. 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Müsteşrikler Kongresi başkanlığını yaptı. Daha önce kapanan İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nün 1953 yılında yeniden kurulmasını sağladı ve ilk müdürü oldu. 1970 yılına kadar İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine devam eden Togan nisan ayında geçirdiği bir ameliyattan sonra 26 Temmuz 1970'te vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Aslında bir ilim adamı olan Togan'ın siyasi yönü şartların zorlaması sonucu ortaya çıkmıştır. 1917 Ekim İhtilâli'nin ardından Başkirt halkına yararlı olmak amacıyla siyasete girmiş ve Harbiye nâzırı olarak etkili olmuştur. Türkistan bağımsızlık hareketinin temsilcisi sayılan Togan, Türkiye'ye gelip ilimle uğraşmaya başladıkdan sonra siyasi faaliyetlerini geri planda tutmuş, fakat büsbütün terketmemiştir. II. Dünya Savaşı'nda Almanlar'ın doğu cephesindeki ilk başarılarının Başkirtler için bir kurtuluş sağlayacağına inanmış, bu maksatla bazı hareketlere girişmiş, ancak Turancılık adına Türkiye'de Sovyetler aleyhinde çalışmakla suçlanmıştır. 1946 sonrasında değişen şartlarda Başkirt halkı ile az da olsa ilgilenmeye devam etmişse de oradakilere zarar görmemesine özen göstermiş, kaleme aldığı hatıralarında bazı isimleri bile kaydetmemiştir.

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi

Zeki Velidi Togan, bilginin kaynaklarına vasıtasız inme ve kaynaklara dayanarak sentez yapabilme kabiliyetine erken yaşlarda sahip olmuştur. 1914'teki Türkistan seyahatinde *Kutadgu Bilig*'in yeni bir nüshasını bulmuş, 1923'te İbnü'l-Fakih'i, 1930 sonrasında Hârizm dili kalıntılarını keşfetmiştir. 1925'lerden itibaren İstanbul kütüphanelerinde mevcut yazma eserlerdeki önemli bilgileri toplamıştır. Aynı zamanda Türkistan ilim geleneğinin Batı bilimiyle sentezini temsil ediyordu. Dayısı Habib Neccar ve babası yoluyla Kuzey Türkölüğü'nün, bu yolla da Türkistan ilim geleneğinin mirasçısı idi. Ayrıca Barthold ve Dopsch'tan çok etkilenmişti. İlmî kanaatlerini kimseden çekinmeden söylerdi. Yeni bilgiler öğrenmeyi ve araştırmacı özelliğini hayatının sonuna kadar devam ettirmiş, hasta yatağında Oğuz destanı üzerinde yeni yorumlar yapmıştır. Üniversalizme kaçan bir tarih anlayışına sahip bulunan Zeki Velidi Togan bir Türk ve müslüman kimliğiyle tarih dünyasında etkili olmuştur. Türk tarihinin özelliklerinin bilincinde olup bu konularda ödün vermemiş, mücadeleci yönünü milletlerarası kongrelerde yansıtmıştır. Türk tarihçiliğinin XX. yüzyıldaki en etkili şahsiyetlerinden olan Togan, Fuad Köprülü ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk kavramının aslı özelliklerinin belirlenmesinde ve Hollandalı Türkolog Karl John'ın Orta Asya tarihiyle ilgilenmesinde katkıda bulunmuştur. Onun siyasi ve ilmî faaliyetlerine dair 1990 sonrasında birçok yayın çıkmış, Özbekistan'dan Muhammadcan Abdurahmanov, Togan'la ilgili bir doktora çalışması yapmıştır (2005).

Eserleri. Togan ilk araştırmalarına 1908'lerde başlamış ve çalışmalarını hayatı boyunca sürdürmüştür. Başlıca eserleri şunlardır: *Türk ve Tatar Tarihi* (Kazan 1912); *el-Birûnî ve Âsârı* (1928'de basılmaya başlanmış, üç forması basılmış, harf inkılabı sebebiyle yarım kalmıştır); *Onyeddi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* (İstanbul 1934); *İbn Fadlân's Reisebericht* (Leipzig 1939); *Birûnî's Picture of the World* (Delhi 1940; Birûnî'nin *Tahdîdü nihâyâti'l-emâkin*'inin bazı bölümlerinin ve *el-Kânûnû'l-Mes'ûdi*'nin dünya coğrafyasına ait kısmının yayımı olup yarım kalmış bir çalışmadır); *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* (Kahire 1928-1940; baskısı Fevzi Çakmak'ın yardımıyla tamamlanmıştır); *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti* (İstanbul 1940); *Moğollar, Çingiz ve Türkler* (İstanbul

1941); *Umumî Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar* (İstanbul 1946, 1970; Togan'ın en önemli eserlerinden biridir); *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi I* (İstanbul 1981; Kahire'de Arap harfleriyle basılan metnin kısmen yenilenen şeklidir); *Tarihte Usûl* (İstanbul 1950, 1969); *Horezmce Tercümelî Muqaddimatal-Adab = Khorezmian Glossary of the Muqaddimat al-Adab* (İstanbul 1951); *1951'de İstanbul'da Toplanan XXII. Müsteşrikler Kongresi Mesaisi ve Akisleri* (İstanbul 1953); *Türk-Türkistan* (İstanbul 1960; *Yeni Türkistan* dergisinin 1927'de çıkan 40. sayısında neşredilen bir yazısıdır); *On the Miniatures in Istanbul Libraries* (İstanbul 1963); *Türk Kültürü El-Kitabı'nın Program ve Çalışma Planı* (İstanbul 1967); *Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadelesi* (İstanbul 1969; Ankara 1999, birçok dile [kısmen Japonca'ya] ve diğer Türk lehçelerine çevrilmiştir).

Abdülkadir İnan ile birlikte 1927'de *Yeni Türkistan* dergisini çıkaran ve çeşitli dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanan Togan'ın bir kısım yazıları ölümünden sonra bir araya getirilerek neşredilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: *Türklüğün Mukadderatı Üzerine* (İstanbul 1970, 1977); *Kur'an ve Türkler* (İstanbul 1971); *Oğuz Destanı, Resideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlil* (İstanbul 1972; bu üç eser Tuncer Baykara tarafından derlenip yayımlanmıştır); *Başkurtların Tarihi* (E. Yoldaşbayev'in Başkırça'ya aktarmasıyla, Ufa 1994; Türkçe'ye trc. İsenbike Togan, Ankara 2003). Togan'ın "Moğollar Devrindeki Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti" adlı çalışması (1930) W. Hinz tarafından işlenip kitap halinde yayımlanmıştır. Togan'ın Kur'an'ın en eski Türkçe çevirileriyle ilgili çalışması İç Asya Türklüğü'ne ışık tutmuştur. Cengiz ve Timur'a ait araştırmaları ise henüz neşredilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Herbert Jansky, "Ahmet Zeki Velidi Togan", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. XVII-XXXI; Çağatay Uluçay - Martin B. Dickson, "Published Writings of Prof. Zeki Velidi Togan", a.e., s. XXXIII-L; F. Bergdolt, *Der Geistige Hintergrund des Türkischen Historikers Ahmed Zeki Velidi Togan nach seinen Memorien*, Berlin 1981; Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Ankara 1989; Sübidey Togan, "Ahmed Zeki Velidi Togan'ın Kültürel Gelişimi", *İnmeyen Bayrak: Zeki Velidi Togan*, İstanbul 1994, s. 31-50; İsenbike Togan, "Babam Zeki Velidi Togan'ı Anarken", a.e., s. 7-19; a.mlf., "Bir Tarihçi Olarak Babam Zeki Velidi

Togan", *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan: Tarih Yazıları* (der. M. Akif Erdoğan), İstanbul 2006, s. 513-529; R. M. Bulgakov, *Material k Bibliografii Ahmet-Zeki Velidi Togana*, Ufa 1996; A. M. Yoldaşbayev, *İzvestny i Neizvestny Zeki Validi*, Ufa 2000; Alişan Satılmış, *Zeki Velidi Togan*, Ankara 2003; Ahad Salihov, *Ahmedzeki Valididen Raseydeke Gilmi Eşmakarlegi*, Ufa 2005; a.mlf., "Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliyografyası", sy. 93, TDA (1994), s. 209-230.



TUNCER BAYKARA

TOGO

Batı Afrika'da
İslâm Konferansı Teşkilâtı'na
üye ülke.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

II. TARİH

III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Gine körfezinin kuzeyinde yer alan Togo doğuda Benin, kuzeyde Burkina Faso, batıda Gana ile sınırlanmıştır; güneyinde bulunan Gine körfezindeki kıyı sadece 56 kilometredir. Yüzölçümü 56.785 km², nüfusu yaklaşık 7 milyondur (2010 tah.). Uzun yıllar Fransız Togosu olarak bilinen ülke bağımsızlığını 1960'ta kazanmıştır. Resmî adı République Togolaise, başşehri Lomé (2006'da 750.000), diğer önemli şehirleri Sokode (111.200), Kara (104.900), Atakpamé (77.300) ve Dapaong'dur (53.600).

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

Ülke kuzeyden güneye doğru gittikçe alçalan bir plato görünümündedir. Yükseltisi 500 m. dolayında olan, genellikle kum taşından meydana gelen kuzeydeki saha Volta'nın kolu Oti tarafından sulanır. Bu sahanın güneyinde volkanik kayaların ve kuvarsitlerin meydana getirdiği kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan sert kütleyi Mono ve Ogou nehirleriyle kolları yarmaktadır. Bu sert kütlemin güney kesiminde Togo'nun en yüksek dağı Agou (Pic Baumann, 986 m.) yer alır. Ülkenin güneyde kalan kısmı Lomé havzası olarak bilinir. Dar bir şerit halinde alçak kumul tepelerinin şekillendirdiği bu kıyılarda bulunan çeşitli büyüklükteki göllerin en büyüğü Togo gölüdür (51 km²).

Kuzey-güney eksenindeki ince-uzun ülkede kuzeyden güneye gidildikçe iklim şartlarının belirgin değişiklikler ortaya çıkar; bu şartlar aynı zamanda çeşitli ekolojik kuşakların da ortaya çıkmasına yol açar. En kuzeyde savan ikliminin hâkim olduğu kuşak vardır. Bu sahalarda hazi- ran-ekim arasında yağışlı, kasım-mayıs